

УДК 378(477) (09)

Новаківська Л.В.

ТЕОРІЯ СЛОВЕСНОСТІ ЯК НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

***Анотація.** У статті здійснено аналіз становлення і розвитку теорії словесності як навчальної дисципліни другої половини ХІХ століття та схарактеризовано її навчально-методичне забезпечення. З'ясовано, що словесність як наука і навчальна дисципліна сприймаються в широкому і вузькому значеннях. В широкому – це філологічні науки в їх сучасному складі, об'ємі, співвідношенні (лінгвістика, стилістика, літературознавство та ін.). У вузькому розумінні словесність можна співвіднести з філологією в такому вигляді, в якому вона перебувала до розмежування, і навіть до протиставлення мовознавства і літературознавства.*

У першій половині ХІХ століття теоретиками, педагогами, філологами словесність осмислюється не тільки, як здатність висловлювати свої думки словами, а перш за все, як сукупність наук. Відповідно набуває власні вектори розвитку і навчально-методична література, насамперед – підручник словесності ХІХ століття.

***Ключові слова:** словесність, теорія словесності, навчальна дисципліна, підручники словесності другої половини ХІХ століття.*

Постановка проблеми. Одна з характерних особливостей сучасної школи – повернення таких забутих предметів, як риторика і словесність. У зв'язку з цим набуває актуальності вивчення досвіду викладання словесності в дореволюційній школі. Історичне осмислення цього питання допоможе об'єктивно оцінити сучасні напрями у викладанні словесності, розставити акценти в її культурологічному змісті.

Словесність як наука і навчальна дисципліна сприймаються в широкому і вузькому значеннях. В широкому – це філологічні науки в їх сучасному складі, об'ємі, співвідношенні (лінгвістика, стилістика, літературознавство та ін.). У вузькому розумінні словесність можна співвіднести з філологією в такому вигляді, в якому вона перебувала до розмежування, і навіть до протиставлення мовознавства і літературознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз історико-педагогічних та науково-методичних праць свідчить, що проблемам історії школи, ролі вчителя присвячені праці Л. Березівської, Л. Вовк, С. Гончаренка, Н. Демченко, Н. Дем'яненко, В. Курила, В. Майбороди, О. Семенов, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка та ін. Однак проблема становлення і розвитку теорії словесності як навчальної дисципліни другої половини ХІХ століття, а також науково-методичного забезпечення викладання словесності не були предметом спеціального історико-педагогічного дослідження.

Мета статті – здійснити аналіз становлення і розвитку теорії словесності як навчальної дисципліни другої половини XIX століття та схарактеризовано її навчально-методичне забезпечення.

Виклад основного матеріалу. На думку російського філолога В. Аннушкіна, термін *словесність* вперше з'являється в «Словнику Академії Російської» (1789–1793), де він означає «знання, що стосуються словесних наук» і «здатність говорити, висловлювати» [1, с. 14]. Автор досить популярного в кінці XIX – на початку XX століть підручника з теорії словесності І. Белорусов писав: «Словесність – мистецтво виражати засобами слова найрізноманітніші предмети і явища і найрізноманітніші душевні стани. Словесність є найвищий рід мистецтва, який, як відомо, поєднує в собі властивості всіх інших мистецтв» [2, с. 27].

Саме з часу появи визначення словесності у «Словнику» цей термін утверджується, як один з провідних термінів у філологічній науці.

У другій половині XIX ст. вилучення риторики з числа навчальних предметів привело до перенесення роботи з навчання мови в курс теорії словесності. Аналіз навчальних посібників М. Архангельського, Є. Беляєвського, І. Белорусова, В. Лебедева, П. Смирновського, В. Острогорського, Є. Воскресенського, К. Єльницького та ін. виявляє розробку риторичного змісту в нових понятійних формах, трансформацію традиційних риторичних розділів в розділи курсу теорії словесності.

Строгі цільові установки викладачів риторики замінюються загальними і різноплановими завданнями викладання словесності. Одні словесники ставили завдання свідомого вживання рідної мови, оскільки «дитя, вступаючи в гімназію, говорить тільки за звичкою, несвідомо» [3, с. 25], інші бачили свою мету в тому, щоб «...викласти учням мистецтво володіти мовою за допомогою вивчення з ними теорії мови в її історичному розвитку» [4, с. 26], для третіх мета викладання словесності полягала «виключно в розвитку власних засобів учня для естетичного вираження його духовної діяльності» [5, с. 26], четверті вважали, що викладачеві російської словесності «...переважно надлежить висока турбота виховати в учневі людину, росіянина» [1, с. 34] і т.д.

На думку сучасних дослідників, остання чверть XIX – початок XX ст. характеризуються кризою і зникненням теорії словесності. Видатний словесник кінця XIX ст. В. Острогорський відмічав «...хиткість становища цього навчального предмета, невизначеність самих вимог від учителів і учнів і крайню різноманітність поглядів на справу з боку осіб навіть компетентних» [6, с. 5].

В цей період виділяють два напрями в теорії словесності: трансформаційний і риторичний.

Трансформаційний напрям був домінуючим, його зміст полягав у зміні теорії загальної словесності від мовознавчого курсу до історико-літературної і літературознавчої дисципліни. Цей напрям відрізнявся широким спектром думок. Наприклад, Ц. Балталон закликав замінити теорію словесності основами сучасної наукової психології і психології художньої творчості. Основи викладання рідної мови і словесності він бачить у свідомому, критичному і виховному читанні, при цьому увага до слова і форми ним принципово відкидається [6, с. 67].

М. Семенов, навпаки, прагнув до того, щоб естетично розвивати учнів за допомогою образного слова, приділяючи при цьому велику увагу виразним можливостям рідної мови [7]. В підручнику Г. Корики [8] стилістика (що займала в підручниках теорії словесності кінця XIX ст. одне з центральних місць) викладається всього на двох сторінках. П. Коган констатує, що питання про викладання теорії словесності у середній школі належить до найбільш спірних педагогічних питань. В основу свого курсу теорії словесності [9] він поклав ідеї відомих мовознавців О. Веселовського і О. Потебні. Саме вчення О. Потебні про внутрішню форму слова зумовило пильну увагу автора до слова як естетичного феномену [10, с. 64].

Пропонуючи своє бачення перебудови курсу теорії словесності, П. Дворников бачив схоластичність викладання цього предмета в тому, що вивчаються слова, а не думки. Заміна слова як предмета вивчення думкою призводить до повної зміни змісту навчання. Наприклад, у розділі «Стилїстика» аналізується зв'язок між мисленням письменника і його стилем; у розділі «Теорія прози» дається характеристика методів мислення. Образотворчо-виразні засоби в цьому підручнику відсутні [11].

Логічні категорії покладені також в основу посібників П. Житецького, який більшу частину свого життя працював учителем російської мови і словесності у середніх навчальних закладах м. Києва. Такий тривалий педагогічний досвід став йому в нагоді при створенні посібників із словесності для середньої школи. Підручники П. Житецького мали практичне значення, тому усі вони неодноразово перевидавалися («Теория сочинения с хрестоматией» і «Теория поэзии» по вісім разів, а «Очерки из истории поэзии» – шість) [12].

Обережну позицію щодо трансформації курсу теорії словесності займав Л. Поливанов [13], який був переконаний, що теоретичне засвоєння курсу словесності повинне супроводжуватися власними письмовими роботами учнів. Цієї ж точки зору дотримувався і О. Алферов [10, с. 64].

Останнім підручником з теорії словесності – «Теория поэзии и прозы. (Теория словесности)» Д. Овсяннико-Куликовського (Москва, 1923), побудований з позиції художньої поетики і естетики [10, с. 64].

Другий напрям у викладанні теорії словесності – *риторичний*. Його представники основне завдання курсу теорії словесності вбачали в навчанні мови [14]. Викладач духовної семінарії В. Курдиновський в «Записках по теории словесности» (Одеса, 1908) головне місце відводить теорії плану літературних творів і вираженню думок у творі (стилістиці). «Записки...» вирізняє не лише риторична термінологія, але і риторичний зміст, тобто струнка система навчання мови [10, с. 64].

На думку дослідників, риторичний напрям був представлений незначною кількістю робіт, тому він не справив істотного впливу на практику навчання мови, залишаючись рудиментом риторичної системи [10, с. 64].

На думку філолога І. Анненського, освітнє значення рідної мови виходить далеко за межі приватного методичного питання і за межі шкільних проблем, оскільки рідна мова має найважливіше значення для духовного стану нації. Відмічаючи «фізичний» зв'язок рідної мови з духовно-естетичною сферою особистості, він підкреслює, що з рідною мовою людина пов'язана не лише фізично, але і морально: рідна мова – це мова молитви, поезії, морального і громадянського обов'язку. Свої викладацькі обов'язки по відношенню до рідної мови І. Анненський розуміє як частину своїх обов'язків по відношенню до Вітчизни та наголошує, що учитель повинен пам'ятати про те, що рідна мова – це «одне з дорогоцінних народних надбань».

Предметом аналізу для І. Анненського в даних роботах є філологія, в яку автор включає мову і словесність. Визначаючи мету філології як поняття, він виділяє декілька його видів: граматичне розуміння – розуміння граматичних форм і граматичних зв'язків між словами; логічне розуміння – правильний зв'язок думок; естетичне розуміння – розуміння виразності, краси слів, синтаксичних конструкцій і цілого тексту; історичне розуміння – розуміння місця слова, обороту, мотиву і цілого твору «в ряду йому подібних» [10, с. 65].

Педагог підкреслює, що граматичне, формальне розуміння є основою для розуміння логічного, естетичного і історичного, тому граматику повинна готувати учнів до «правильного курсу словесності» [10, с. 65].

Одним із центральних понять методичної системи І. Анненського є мовне чуття, відчуття мови. «Зв'язок наш з рідною поезією, – пише він, – спочиває головним чином на відчутті мови, яке складає одну з основних здібностей нашого духовного організму. Відчуття це, що виникає в перші роки нашого життя, росте і розвивається разом з нами. Для його зростання потрібен приплив живих вражень у вигляді поетичної мови» [3, с. 295]. «Дорогоцінність» відчуття мови полягає в тому, що воно пов'язане із власною творчістю людини і з розумінням творчості інших. Умови, що сприяють розвитку мовного чуття, мають об'єктивний і суб'єктивний характер. До об'єктивних умов І. Анненський відносить «достоїнства мови в навколишньому середовищі людини» і поезію; до суб'єктивних – вроджену сприйнятливості і чуйності до «національно художньої мовної стихії» [13, с. 295].

І. Анненський відзначає близькість «між народною мовою і народною поезією. Не те у нас, людей книги, якщо часом розмовна мова наша то ліризмом, то образністю, то гумором нагадує поетичну, то набагато частіше вона переповнена нехарактерними і негнучкими словами іноземної або книжкового виробництва або термінами, а лад її

наближається до логічного. З іншого боку, яка книга всього частіше буває в руках у наших дітей у шкільному віці? Підручник. І не можна не бачити в цьому пануванні книг, написаних здебільшого поганою мовою і мертво-офіційним або химерно-семінарським стилем, великої перешкоди для розвитку в наших дітях любові до російської мови, а також і для уміння володіти нею. Я вже не кажу про те, що скоро, за стіною пудових підручників, і наші вчителі розучаться володіти усним словом» [3, с. 296].

Цікаве зауваження І. Анненського про співвідношення письмових та усних вправ з мови. Чільне місце він відводить усній роботі. Письмовий твір як форма стилістичної роботи, на думку автора, часто не виправдовує себе, вий переважно служить не тренуванню стилістичних умінь, а констатації їх стану. Нерідко воно є лише формою перевірки, оцінки учня, «відплатою», а не вправою, тренуванням [3, с. 299].

Викладаючи методику роботи над твором, І. Анненський звертає увагу на проблему зв'язку розвитку мовлення в дитячому дошкільному віці зі шкільним навчанням. Він зазначає хворобливість переходу від багатой стихії рідної мови в дитинстві (казки, вірші) до звуженого мовного матеріалу в школі [3, с. 299].

Пильна увага Анненського-вчителя постійно звернена на естетичну значимість слова. На його думку, школа повинна піклуватися про те, щоб розвивати красу слова. Віддаючи належне урокам музики і урокам малювання у справі естетичного виховання та освіти, він особливе місце відводить поезії і виразного читання [10, с. 66].

Педагогічні роздуми І. Анненського відрізняються лінгвістичною глибиною та методичною доцільністю. Запропоновані ним шляхи розвитку чуття мови мають серйозне обґрунтування з точки зору дидактики, психології та мовознавства. Але в основі методики І. Анненського лежить не тільки глибока освіченість і багатий практичний досвід викладання мови та словесності. Цінність його лінгвометодичного аналізу проблем навчання мови визначає, на наш погляд, і внутрішній мовний барометр поета, тонко відчуває механізми народження слова і духовно-естетичний зміст народженого слова.

Запропонована І. Анненським система навчання мови була реальним і ефективним виходом з «глухого кутка», в якому в кінці XIX ст. опинилася методика розвитку мови, проте методичні ідеї вчителя і поета не були належно оцінені його сучасниками. Повернення уроків словесності в сучасну школу, відновлення культурологічної традиції, складовою частиною якої є методика розвитку мови, роблять методичні роботи І. Анненського глибоко сучасними і практично значущими. Актуальний інтерес для сучасної методики навчання мови представляють методичні ідеї І. Анненського, що об'єднали кращі риторичні традиції з останніми для його часу науковими даними в галузі психології, лінгвістики та естетики [5; 15].

Як свідчить аналіз джерел, у першій половині XIX століття теоретиками, педагогами, філологами словесність осмислюється не тільки, як здатність висловлювати свої думки словами, а перш за все, як сукупність наук. Відповідно набуває власні вектори розвитку і навчально-методична література, насамперед – підручник словесності XIX століття, частково повторюючи основні характеристики навчальної книги XVIII століття. Йдеться, по-перше, про методи представлення в підручниках нового як для гімназії, так і для університету історико-літературного курсу, а по-друге, про включення сучасної літератури, а також про обов'язковість (з точки зору авторів підручників) психолого-педагогічного матеріалу. Прикладом такого підходу є підручники (посібники, хрестоматії) зі словесності за авторством М. Греча, О. Галахова, О. Міллера, А. Філонова, Ф. Буслаєва, В. Сиповського, В. Плаксіна, М. Бунакова, В. Класовського та ін.

Висновки. Таким чином, аналіз теорії словесності другої половини XIX – початку XX ст. з точки зору методики навчання мови дозволяє зробити такі висновки. Риторична система навчання мови розчиняється в теорії словесності і скорочується до повного зникнення. Перехід теорії словесності від вчення про твори до історико-літературної та літературознавчої дисципліни зумовив методичні пошуки нових основ для мовознавчого курсу. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребує внесок вітчизняних педагогів у розвиток теорії словесності, зокрема, спадщини таких відомих науковців, педагогів, активних громадських діячів, просвітників як О. Потебня, П. Житецький, В. Науменко та ін.

Список використаних джерел

1. Аннушкин В.И. Словесные науки в Словаре Академии Российской / В.И. Аннушкин // Словарь Академии Российской 1789–1794: в 6 т. / гл. ред. Г. А. Богатова. – М., 2004. – Т. IV. – С. 14–26.
2. Белоруссов И.М. Учебник теории словесности / И.М. Белоруссов. – М. : Издание книжного магазина В.В. Думнов, 1904. – 125 с.
3. Анненский И.Ф. А.Н. Майков и педагогическое значение его поэзии / И.Ф. Анненский // И.Ф. Анненский. Книги отражений. – М., 1979. – С. 295–307.
4. Шафранов С. К речи о преподавании русского языка и словесности в гимназиях. Б.м., 1867. – 46 с.
5. Анненский И.Ф. Первые шаги в изучении словесности. Два сообщения в собрании преподавателей русского языка при Педагогическом музее военно-учебных заведений / И.Ф. Анненский. – СПб., 1888. – 126 с.
6. Балталон Ц.П. Пособие для литературных бесед и письменных работ. 10-е изд. – М., 1914. – 78 с.
7. Семенов М. История и теория Русской словесности. Для городских, по Положению 1872 г., училищ, торг. школ и низших тех. Училищ / М. Семенов. – М., 1911.
8. Корик Г. Всеобщая литература. Теория словесности / Г. Корик. – Одесса, 1915. – 78 с.
9. Коган П.С. Теория словесности для средних учебных заведений / П.С. Коган. – М.–Пг., 1915. – 92 с.
10. Зыбина Т.М. Теория словесности как учебная дисциплина второй половины 19 века // Русская словесность. 2000. – № 6. – С. 64–68.
11. Дворников П. Теория словесности: Учебник для средних учебных заведений и учительских семинарий. С прилож. тем и планов для упражнений / П. Дворников. 2-е изд. – М., 1917. – 142 с.
12. Ісаченко В.П. Педагогічна та просвітницька діяльність Павла Гнатовича Житецького (1837–1911) : монографія / В.П. Ісаченко. – Умань : Жовтий, 2015. – 252 с.
13. Поливанов Л. Русская хрестоматия : Для двух первых кл. сред. учеб. завед. / Сост. Л. Поливанов. – 11-е изд., с образцами славянского чтения. – М. : Печатня С.П. Яковлева, 1885. – XIV, 334, VI с.
14. Василевский Ф. Руководство к составлению различных ученических сочинений. Пособие для учеников средних учебных заведений и для готовящихся к испытаниям на чин, права и звания, с приложением программы указаний / Ф. Василевский. Вып. II. 3-е изд. – К., 1904. – 22 с.
15. Анненский И.Ф. Образовательное значение родного языка / И.Ф. Анненский // Русская школа. – 1890. – № 1. – С. 21–44.

References

1. Annushkin, V.I. (2004). Philology in the Dictionary of the Russian Academy. 14-26. In: Annushkin, V.I. *Dictionary of the Russian Academy 1789–1794: in 6 volumes. IV* (in Russ.)
2. Belarusians, I.M. (1904). *The textbook theory of literature*. Moscow: bookstore V.V. Dumnov (in Russ.)
3. Annensky, I.F. (1979). A.N. Maikov and pedagogical value of his poetry. 295–307. In: Annensky, I.F. *Books reflections*. Moscow (in Russ.)
4. Shafranov, S. (1867). *To speeches about the teaching of Russian language and literature in high schools* (in Russ.)
5. Annensky, I.F. (1888). *The first steps in the study of literature. Two posts in the collection of Russian language teachers at the Pedagogical Museum of military educational institutions*. St. Petersburg (in Russ.)
6. Baltalon, C.P. (1914). *Handbook for literary conversations and written work. 10rd edition*. Moscow (in Russ.)
7. Semenov, M. (1872). *The history and theory of Russian literature. For the urbans, as of 1872, colleges, trade schools, and lower technical schools*. Moscow (in Russ.)
8. Korik, G. (1915). *Universal Literature. Theory of Literature*. Odessa (in Russ.)
9. Kogan, P.S. (1915). *The theory of literature for secondary schools*. Moscow-Petrograd (in Russ.)
10. Zybina, T.M. (2000). Theory of Literature as a subject matter of the second half of the 19th century. *Russian literature*. 6. 64-68 (in Russ.)
11. Dvornikov, P. (1917). *Theory of Literature: A textbook for secondary schools and teachers' seminaries. With the application and plans to exercise. 2nd edition*. Moscow (in Russ.)
12. Isachenko, V.P. (2015). *Teaching and educational activities Paul Ignatievitch Zhytetsky (1837–1911)*. Uman: Zhovty (in Ukr.)
13. Polivanov, L. (1885). *Russian reader. For the first two grades of secondary schools. 11nd edition, with samples of Slavic reading. XIV*. Moscow: Printed S.P. Yakovlev (in Russ.)
14. Vasilevsky, F. (1904). *Guide to the compilation of various student works. The manual for the students of secondary schools and preparing for tests on the rank, rights and titles, the application software instructions. 3rd edition. II*. Kiev (in Russ.)
15. Annensky, I.F. (1890). Educational value of the native language. *Russian school. I*. 21–44 (in Russ.)

Надійшла до редакції 20.12.2015.
Прийнята до публікації 29.12.2015.

Abstract. *Nowakowski Lyudmila. Theory of literature as educational discipline second half XIX century.*

The article analyzes the formation and development of the theory of literature as a discipline second half of XIX century and Author determined its educational and methodological support.

It was found that literature and science as an academic discipline seen in broad and narrow meanings. Broadly – a philological sciences in their present composition, volume ratio (linguistics, stylistics, literature, etc.). In the narrow sense of literature can be correlated with philology in a form in which it was the separation, and even opposition linguistics and literary studies.

In the period are two directions in the theory of literature, transformation and rhetorical. Transformational trend was dominant, its content was to change the general theory of linguistic literature course to historical-literary and literary discipline.

Representatives rhetorical direction main objective of the course saw the theory of literature in teaching language. Rhetorical direction was presented to a small number of works, so it has not made a significant impact on the practice of language teaching, remaining vestige rhetorical system.

In the first half of the nineteenth century, theorists, teachers, philologists literature interpreted not only as the ability to express their thoughts in words, primarily as a set of science. According gets own vectors of development and educational literature, above all – textbook literature XIX century. It is, first, the methods of presenting new textbooks for school, university and for literary-historical rate, and secondly, the inclusion of modern literature, as well as binding (in terms of textbook authors) psychological teaching material.

Keywords: *literature, theory of literature, academic disciplines, textbooks literature of the second half of the XIX century.*